

⁴⁸ Там само.⁴⁹ Там само. – Арк.107.⁵⁰ Там само. – Арк.43.

The author analyzes conditions of formation and development of Sovietphilist movement in Western Ukraine in 1920s, attitude of Ukrainian parties to it, and also its support from Ukrainian Socialistic Soviet Republic government, Comintern, Bolshevik Communist Party of Ukraine.

В.М.Ричка*

ЗНАКИ ВЛАДИ: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФОРМИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ВЕРХОВНОЇ ВЛАДИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Статтю присвячено вивченню знакових символів князівської влади Київської Русі. Автор окреслив предметний ряд та спробував виявити символічний зміст головних атрибутів влади, за допомогою яких відбувалися її інституціоналізація, подальша ритуалізація та організація церемоніальних форм репрезентації.

У практиці вивчення основних проблем історії Київської Русі останнім часом намітився відхід від універсалізації формаційного підходу, що дає змогу з'ясувати тільки один аспект історичного буття – соціально-економічний. Якщо раніше у центрі уваги вітчизняних учених були здебільшого питання розвитку виробничих відносин і політична історія (яку марксистська історіографія розглядала як епіфеномен тих же виробничих відносин), то віднедавна спектр досліджуваних питань урізноманітнівся за рахунок з'ясування культурних аспектів політичних зв'язків, історії ідей та ментальностей. Задумуючись над питанням: «Чи є політична історія, як і досі, становим хребтом історії?», сформульованим французьким медієвістом Жаком Ле Гоффом ще понад тридцять років тому¹, із цілковитою очевидністю усвідомлюється важливість дешифрування культурних кодів середньовіччя, необхідність відновлення образної системи середньовічної культури, того, як людина минулого конструювала образ «іншого», а, відтак, і ідеалізований образ «себе»; того, як функціонувала система середньовічної емблематики; того, як за допомогою зорових образів влада являла себе підданам². Цей напрям наукових студій відкриває нові перспективи осягнення організації історичного буття давньоруського суспільства в усьому його розмаїтті.

Мета даної статті полягає у спробі окреслити предметний ряд та виявити символічний зміст головних атрибутів влади в Київській Русі, за допомогою яких відбувалися її інституціоналізація, подальша ритуалізація та організація церемоніальних форм репрезентації.

Утвердження у Києві на початку 880-х рр. династії Рюриковичів та наступна монополізація нею політичної влади поклали початок упорядкуванню статусних відмінностей та системи ієрархічних зв'язків київського княжого дому з його «мужами» – членами володарних родів, що сиділи по містах, і племінними князями. Певне уявлення про цю державно-політичну диференціацію тогочас-

* Ричка Володимир Михайлович – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: wlr@i.com.ua

ної давньоруської спільноти дозволяють скласти русько-візантійські угоди першої половини X ст. Вельми симптоматичним у цьому плані є наступне повідомлення «Повісті временних літ», уміщене під 907 р.: «И заповеда Олег (грекам – В.Р.) дати воем на 2000 корабль по 12 гривен на ключь, и потом даяти уклады на рускыа грады: первое на Киевъ, та же на Чернигов, на Переаславль, на Полтѣскъ, на Ростов, на Любечъ и на прочаа города; по тѣм бо городомъ сядяху велиции князи, под Олгом сущи»³. Київські правителі змушені були ще рахуватися з військово-політичною міццю, на яку спиралася влада місцевих племінних князів. Ось чому від імені цього «княжжя» вони укладають угоди з Візантією, спільно ведуть міжнародну торгівлю та вирішують інші важливі питання внутрішньополітичного життя. Київська Русь кінця IX – початку X ст. була, відтак, своєрідною політичною асоціацією «світлих і великих» князів та «великих бояр», що «сиділи» по «градам» і перебували «під рукою» у великого князя київського⁴.

Послани «от Олга великого князя Роускаго и от всѣх иже сущих под рукою его свѣтлых и великих князь и его великих бояр ... Карлы, Инегельд, Фарлоф, Веремоуд, Рулавъ, Гоуды, Роуалдъ, Карнъ, Фрелавъ, Руаръ, Актеву, Труанъ, Лидоул, Фостъ, Стемид»⁵ були у своїй переважній більшості представниками другорядних князів-ярлів й лише Карли, слід гадати, був посланий безпосередньо від Олега⁶. В угоді 944 р. виступають: «Иворъ, соль Игоревъ великаго князя Рускаго, и обѣчи сли: Вуефастъ Святославль, сынъ Игоревъ; Искусеви Ольги княгини; Слуды Игоревъ, нети Игоревъ; Оулѣбъ Володиславль; Каницаръ Передьславинъ; Шихъбернъ Сфандръ, жены Улѣблѣ; Прастѣнь Туръдуви; Либиаръ Фастовъ; Гримъ Сфирьковъ; Прастѣнь Акунъ, нети Игоревъ; Кары Тудковъ; Каршевъ Туръдовъ; Егри Евлисковъ; Воистъ Воиковъ; Истръ Аминовъ; Прастѣнь Берновъ; Явтягъ Гунаровъ; Шибридъ Алданъ; Коль Клековъ; Стегги Етоновъ; Сфирка; Алвадъ Гудовъ; Фудри Туадовъ; Мутуръ Оутинъ»⁷. Цей унікальний для середини X ст. реєстр князів відбиває цілком вибудовану і вже освячену звичаєм (а, можливо, і законом) ієрархічну структуру правлячої київської верхівки.

Уже на початку X ст. на Русі склалася титулатура верховного правителя, наповнена глибоким символіко-ідеологічним змістом. Статусні відмінності та первісні словесні звороти, що відбивали престижне становище київського князя у середовищі аристократичної верхівки засвідчує, зокрема, русько-візантійська угода 911 р., в якій Олега названо «великим князем руським»⁸, що свідчить про обсяги його владних повноважень та панівне становище київського князя у політичній системі Русі. Водночас формувалася й система знаків (інсигній) князівської влади, виокремлювалися певні предмети, використання яких було прерогативою верховної влади. Поява зображень, так званих «знаків Рюриковичів», зокрема на металевих трапецієвидних підвісках, які слугували своєрідними вірчими знаками київського правлячого дому, простежується за археологічними матеріалами з часів правління Олега та Ігоря, а звичай їх використання, очевидно, своїм корінням сягає скандинавського середовища⁹.

Основним сфрагістичним елементом київських володарів стало зображення князівської тамги на монетах, персях, висячих свинцевих печатках, що первісно мали форму двозубця. Оскільки форма цього знаку з часу його виникнення й до 980-х рр. залишалась незмінною (впродовж майже цілого століття двозубець передався у спадок від покоління до покоління великих київських князів), О.О.Мельникова дійшла висновку, що на цьому етапі двозубець не являв собою особисто-родового знаку, а був символом великого князя – верховного правителя Київської Русі, глави роду Рюриковичів¹⁰. Принципові зміни у характері та структурі князівської влади, що сталися за правління Святослава Ігоревича, обумовили появу різного роду індивідуальних відхилень у формі

князівських знаків наступних поколінь володарів Київської Русі. Так, Ярополк і Олег Святославичи використовували двозубий князівський знак із дещо ускладненою формою ніжки, а Володимир за життя батька отримав як особистий знак тризуб¹¹. Похідними від нього стали різні групи особисто-родових символів, що закріпилися за представниками окремих гілок Рюриковичів і використовувалися ними до початку XIII ст. як прокламативні символи на монетах, вірчих знаках, актових печатках і каблучках.

Сфера використання станово-престижних предметів та образотворчих символів у князівському побуті урізноманітнилася із запровадженням християнства на Русі наприкінці X ст. та наступною «візантинізацією» придворного життя в Києві. Відтоді влада київського князя у своїх зовнішніх виявах набуває уподібнення біблійно-християнським праобразам, матеріалізованим культурою візантійського імператорського двору. Носієм його традицій були царгородські достойники, які прибули до давньоруської столиці у складі почту молодого дружини київського князя – візантійської принцеси Анни. У ряді своїх досліджень А.Поппе послідовно обґрунтовує думку про те, що, потрапивши до Києва, «цесариця» Анна, як називають порфірородну дружину князя Володимира давньоруські літописи, не вдовольнилася становищем рядової архонтиси, а намагалася піднести статус свого чоловіка до рівної їй гідності й увінчати його голову царською короною¹². Між тим, візантійські імператори, як відомо, украй неохоче йшли на такі поступки. Так, Константин VII Порфірогенет (Багрянородний) у своєму трактаті «Про управління імперією», нарікаючи на докучливі домагання і зухвалі зазіхання «північних і скіфських» народів послати їм що-небудь із царського вбрання чи вінців, або й мантий заради якоїсь їхньої служби чи послуги, називав їх недоречними і радив своєму синові, як треба відповідати «варварам» на їх домагання¹³.

Такі «домагання» на знаки царської гідності пред'являли Константинополю, безперечно, і київські князі. Пам'ятаймо, однак, про те, що вчасно надана Володимиром військова допомога візантійському імператорові Василю II врятувала Македонську династію від узурпатора Варди Фоки, розгромивши його у битві під Константинополем навесні 989 р. Тож, уявляється малоймовірним, що єдиною нагородою київському князю була лише рука принцеси Анни. Ще наприкінці XIX ст. В.Д.Прозоровський обґрунтував думку про те, що Володимир, як шурина візантійського імператора, отримав від останнього вищі інсигнії влади. На думку дослідника, вони були привезені до Києва цесарівною Анною для використання під час шлюбної церемонії, яка повинна була відбутися за обрядом константинопольського імператорського двору («при вінчанні на нього покладено царську корону замість шлюбного вінця. У такий спосіб досягалися дві мети – з одного боку, Володимирові надавалися християнські знаки царської гідності замість язичницьких, а, з іншого, усувалася необхідність у коронуванні, причому корону довелось би прийняти не за правом, а згідно з пожалуванням, що було б для Володимира принизливим, оскільки виглядало б так, наче він васал імператора»¹⁴). Так само і М.С.Грушевський вважав «дуже правдоподібним», що Володимир разом із рукою візантійської царівни дістав якісь інсигнії, зокрема, корону кесаря і нею коронувався: «Володимир, будуючи руську державу, – зауважував учений, – забажав для сієї будови візантійського цементу. Він захотів стати швагром візантійського цесаря, захотів приодягнутись ареолою царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету зі своїм портретом у цесарських реґаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвояченням з візантійським двором в'язалось надання якогось візантійського титулу, візантійських інсигній»¹⁵. Родинне споріднення хрестителя Русі з імператорським двором, на думку відомого радянського візантолога М.В.Левченка, було обов'язково пов'язане із даруванням йому високого

візантійського придворного титулу та відповідних інсигній. Це положення дослідник аргументував тим, що на карбованих Володимиром монетах він представлений із тими ж «атрибутами імператорського убору, які ми бачимо на візантійських монетах, із візантійською імператорською короною на голові. У правиці він тримає скіпетр із хрестом. Вбрання Володимира відповідає імператорському. Відтак інсигнії, які Володимир має на власних монетах, відповідають імператорським»¹⁶.

Дослідники давно завважили, що на карбованих Володимиром золотих і срібних монетах зображення князя відбиває його реальні портретні риси¹⁷. Відзначаючи такі оригінальні риси обличчя князя, як грізно зведені брови, великий м'ясистий ніс, довгі вуса та поголене енергійне підборіддя, М.П.Сотникова дійшла висновку про те, що це зображення є найдавнішим руським портретом X ст.¹⁸ На відомих автентичних іконографічних зображеннях великий київський князь постає вбраним у плащ (корзно) з шитим на ньому золотом широким галуном, застебнутим біля правого плеча масивною підковоподібною, коштовною фібулою. Його голову вінчає дорогоцінний вінець або корона, прикрашена смарагдами та іншим коштовним камінням. Саме у такому вигляді, із хрестом у правиці, бачимо Володимира на карбованих ним золотих і срібних монетах¹⁹.

За спостереженнями М.Б.Свердлова, корона великого князя зображена майже однаково на «златниках» і «срібниках» усіх чотирьох типів: «У центрі вінця перебуває хрест, позначений намистинами. Намистина, що позначає нижню частину хреста, здебільшого в ряду намистин, які означають оздоблення корони (дорогоцінне каміння, перли). Обабіч обличчя звисають підвіски, позначені крапками. На кінцях підвісок – дві намистини, що далеко відстоять одна від одної. ... Єдиною суттєвою різницею у зображенні корон є їх форми на златнику й срібнику. На златнику намистини утворюють корону сферичної форми, а на срібниках корона позначена пласкою, поверх – три намистини, середня з яких і є основою для хреста»²⁰. Залишивши відкритим питання про те, чи тип корони на златниках передавав вигляд реального князівського вінця, а чи був просто невправним зображенням, дослідник натомість упевнено стверджує, що на срібниках Володимира зображено в короні по типу імператорських стем.

Стеми являли собою золотий еластичний обруч, оздоблений коштовним камінням та перлами і покритий дорогоцінною тканиною. Подібну корону зображено на одній із мініатюр «Трірської Псалтирі», яка передає сцену вінчання Христом-Спасителем князя Ярополка і його дружини Ірини: «Вінці, які Спаситель тримає в руках, покладаючи їх на голови князя й княгині, мають форму стеми, тобто обруча, вочевидь металевого, із камінням і перлами, а також однієї дужки, за яку Спаситель тримає ці вінці. Це звична форма так званих вотивних корон, а також імператорських і царських»²¹.

Про вінець чи корону Володимира ніде і ніколи не згадується у писемних джерелах. Однак слід узяти до уваги ту обставину, що в політичній культурі та ідеології середньовічних слов'янських країн цій інсигнії надавалось велике значення²². Відтак складно повірити в те, що вона існувала лише у вигляді іконографічного атрибуту, тобто була тільки витвором самосвідомості правлячої верхівки Київської Русі, а не матеріальним (подібно до князівських барм та діadem²³), зримим символом політичного верховенства великокнязівської влади.

Важливою ознакою великокнязівської влади був також князівський «стіл», або престол, прообраз якого сягає ще язичницьких часів. Арабський дипломат першої половини X ст. Ібн-Фадлан, описуючи побут «царя русів», зазначав, що «з ним на дворі його живе 400 відважних товаришів і вірних людей, що разом із ним умирають і дають себе на смерть за нього. ... Сі 400 люда сидять під тронном (короля); трон у нього великий, дорогим камінням оздоблений. На троні сидять із ним сорок наложниць; із трону він ніколи не злазить; як схоче поїхати,

то підводять коня до трону, і звідти він на нього сідає, а як схоче злізти, то підводять коня так, що він злазить на трон»²⁴. Ця замальовка арабського автора явно уподібнює побут і соціальну організацію угруповання русів хозарським реаліям. Утім, на моє переконання, у дохристиянській Русі, як і в інших «варварських» народів середньовічного світу, існували певні сакральні місця та предмети, через посередництво яких особа князя набувала престижної харизми. Наприклад, церемонія інтронізації володарів середньовічних Каринтії та Скандинавії відбувалася у священному місці посеред відкритого поля. Троном для тамтешніх претендентів на вищу владу слугував камінь, що стояв на вершині пагорба у полі²⁵. Таким сакральним місцем для язичницьких князів Русі, гадаю, був Перунів пагорб у Києві.

Перунів пагорб уперше згадується в літописних джерелах під 945 р. Змальовуючи процедуру ратифікації русько-візантійської угоди в Києві за участю князя Ігоря, його військової дружини та грецьких дипломатів «Повість временних літ», зокрема, сповіщає: «Заоутра призва Игорь слы, и приде на холмъ, где стояше Перунъ, и покладоша оружье свое, и щиты и золото, и ходи Игорь ротѣ и люди его, елико поганых Руси»²⁶. Це святе для князя і його дружинників місце також мало перебувати поза межами київського граду – поблизу могил предків. Язичницьке капище Володимира дослідники локалізують на пагорбі, який був розташований на території сучасної садиби №3 по вул. Володимирській та спортивного майданчика сусідньої школи²⁷. Це було *locum sacrum* язичницької і християнської Русі. Невипадково після запровадження християнства князь Володимир саме тут збудував дерев'яну Василівську церкву: «и постави церковь святого Василья на холмѣ, идеже стояше кумиръ Перун и прочии, идеже творяху потребы князь и людье»²⁸. Ця подія поклала початок широкомасштабному будівництву, що його розгорнув Володимир на місці язичницького некрополя на Старокиївській горі наприкінці X ст.

Із запровадженням в Русі християнства і засвоєнням тут учення про значення та прерогативи монаршої влади відбувається наполегливий пошук її образотворчих атрибутів. Важливо зазначити, що портретна композиція на карбованих Володимиром монетах I типу мала на меті показати князя, «який сидить на престолі, при тому, що жодних ознак престолу ще немає. Проте наполегливий пошук остаточної формули легенди, що його ми бачимо далі («Володимир на столе, а се его злато»), наводить на думку про куди більш глибокий сенс цього такого незвичного для нумізматики напису-декларації перших монет, покликаноного проголошувати повноту влади князя й незалежність країни»²⁹.

Зображення престолу, на якому сидить Володимир у церемоніальній позі, з'являються на срібниках II і IV типів. Визначивши прототипи зображень Володимирого трону у пам'ятках візантійського образотворчого мистецтва X–XI ст., М.Б.Свердлов дійшов висновку, що на цих монетах Володимир сидить на престолі, подібному до тронів візантійських імператорів, і який, як і корона, на думку дослідника, є відтворенням реального атрибуту великокнязівського побуту³⁰.

Карбовані Володимиром монети передусім відігравали конституюючу роль – саме через їх посередництво відбувалася легітимація великокнязівської влади і пропагандистське прославлення Володимира та його маєстату, адже конкретний образ володаря людям було важко відокремити від абстрактної ідеї влади. У масовому уявленні вона була сконцентрована в особі володаря: «Володимир на столе, а се его сребро». Отже, Київ-град, як *locus regalis* рівнозначний трону. Володар панує і утримує владу в тому місці, де почалася державна спільнота³¹. Іконографічні зображення атрибутів влади великого князя були не механічним наслідуванням візантійських зразків, а виявом самосвідомості київської політичної еліти.

Завдяки породичанню із візантійським правлячим домом та амбітним задумам принцеси Анни київський князь цілком міг отримати від своїх вінченосних шуринів разом із численними дарами, привезеними у весільній «перезві» з-поміж інших предметів імператорських регалій (корона, плащ-мантія та відповідне взуття) також і трон-стілець*. Престол київського князя вперше згадується у літописних джерелах під 1015 р. Під час сум'яття, спричиненого смертю Володимира Святославича, княжа дружина, як свідчить «Повість временних літ», звернулася до його сина Бориса з такими словами: «се дружина оу тебе отьяна и вои, поиди сяди Киевѣ, на столѣ (виділення – В.Р.) отни»³². Сповідуючи про утвердження в 1016 р. Ярослава Мудрого у Києві, «Новгородський перший літопис» стверджує, що той «сѣде на столѣ (виділення – В.Р.) отца своего Володимира»³³.

Свого часу А.Поппе висловив припущення про те, що великокнязівський престол за Володимира Святославича перебував у Десятинній церкві, а згодом був перенесений Ярославом Мудрим до Софійського собору³⁴. О.П.Толочко слушно зауважив, що літописні джерела не містять прямих даних про те, що у часи правління Володимира престол був у Десятинній церкві. Дослідник доводить, що до самого кінця XI ст. князівський стіл перебував не у церкві, а на княжому дворі, та й то не у самому Києві, а у замській резиденції Володимира – у селі Берестовому³⁵. Ця теза ґрунтується, головним чином, на повідомленні «Повісті временних літ» про вокняжіння у Києві у 1073 р. Святослава і Всеволода Ярославичів. Після вигнання свого брата Ізяслава із Києва, Святослав і Всеволод «внидоста в Киевѣ, мѣсяца марта 22. И сѣдоста на столѣ на Берестовомѣ»³⁶. Згадана у цьому контексті замська великокнязівська резиденція була, на мою думку, місцем короткочасної зупинки Ярославичів на шляху до Києва. Можливо, тут відбулася їх зустріч із представниками київської громади, зі згоди якої Святослав і посів великокнязівський престол.

Княжий двір Володимира був місцем репрезентації верховної влади, важливим вузлом соціальних міжособистісних зв'язків різних прошарків давньоруської спільноти. Як сповіщає «Повість временних літ», Володимир, «повеле всякому нищему и убогому приходити на дворѣ княжѣ и взимати всяку потребу, питье и яденье, и от скотыниц кунами»³⁷. Для простолюду княж-двір Володимира був зоровим образом влади і, сказати б, наочним джерелом інформації та уявлень про її сутність. Велич та врочистість обстановки двору середньовічного володаря відбиває яскрава замальовка пера болгарського книжника Іоанна Екзарха, який жив і творив при дворі царя Сімеона (893–927 рр.): «Якоже смердѣ, и нищѣ человекѣ, и страненѣ пришедѣ издалеча к преворамѣ княжа двора, и видив я дивится и, приступивѣ кѣ вратомѣ, чюдится въпрашаа и въноутрѣ въшедѣ видить на обѣ странѣ храмы стояща, оукрашены каменіем и древом истесаны и прочее. Въ дворецѣ въшедѣ и оузревѣ полаты высокы и церквѣ издобрены без года каменіем, и древом, и шаром, изьоутрѣ же мраморомѣ и мѣдью, сѣребромѣ же и златомѣ, таче не сѣвѣды чьсомоу приложити ихѣ, нѣсть бо того видѣль на своей земли, развѣ хызѣ лѣплень и оубогѣ. Ти акы погубив си оумѣ чюдится имѣ тоу. Но аще ся прилоучитьсѣ емоу и князь видѣти сѣдяща въ срацицѣ бисеромѣ покидыанѣ, гривноу цатавоу на выи носища, и обручи на роукоу, и поясом вольрьмитомѣ поясана, и мечѣ златѣ при

* Так само і знаменитий «кістяний стілець», що слугував тронем Івану IV, був привезений до Москви разом з іншими весільними дарами посольством нареченої (другої дружини) Івана III – Зої (Софії) Палеолог – племінниці останнього візантійського імператора (див.: Бочаров Г.Н. Царское место Ивана Грозного в московском Успенском соборе // Памятники русской архитектуры и монументального искусства (Города, ансамбли, зодчие). – Москва, 1985. – С.48).

бедръ висящъ; обаполы его боляры стояща въ златыхъ гривнахъ и поясахъ, и оброчехъ ти его аще кто въпрашаеть, възвращьшася на свою землю, рекыи: «Что видъ тамо?» Рече: «Не вѣдъ како вы повѣдъ того. Свои вы бѣсте очи оумъль достоинъ чодѣтися тои красотъ тако же и азъ не могу достоинъ тоя доброты и чина сказати, но самъ каждо васъ очима плотными вѣдя и оумомъ бесплотнымъ домышляя паче ся можетъ извѣстнѣе чюдитися, свои бо очі никому же съльжетъ»³⁸. Так само, напевно, вражав уяву сучасників і зовнішній вигляд комплексу пишно оздоблених споруд княжого двору Володимира Святославича.

Престол Володимира, вочевидь, розташовувався не просто неба – посеред княжого двору, а у Десятинній церкві, яка була осередком не тільки церковно-релігійного життя, але ще й місцем проведення офіційних церемоній світського характеру, для яких у соборі була збудована сходовая вежа, по якій князь разом зі своїм найближчим оточенням піднімався на хори. Поблизу цієї вежі і хрещальні був вихід на західну частину галереї, через що вона у цьому місці розширювалася³⁹. Не виключено, що саме тут 15 серпня 1018 р., на свято Успіння Богородиці, яке від 996 р. відзначалося у княжому Десятинному храмі, відбувся засвідчений в іноземних джерелах⁴⁰ обряд інтронізації Святополка Володимировича.

Тріумф Святополка тривав недовго – 1019 р. київським князем знову став Ярослав Володимирович (Мудрий). Однак утвердитися у Києві він не наважувався, адже серйозну загрозу його єдиновладдю представляв Мстислав Тмутороканський, який, облаштувавшись у Чернігові, доклав неабияких зусиль, аби перетворити це місто чи не на столицю половини Русі. Мстислав звів нову лінію потужних оборонних споруд, розпочав грандіозне будівництво пишної князівської резиденції й заклав поблизу свого двору монументальний Спасо-Преображенський собор. Взірцем для нього став, як засвідчують матеріали спеціальних досліджень, саме київський першохрам – церква св. Богородиці (Десятинна), яка, своєю чергою, була збудована грецькими майстрами за зразком Фароської церкви Великого палацу в Константинополі⁴¹. Очевидно, за подібним містобудівним розмахом крилися претензії Мстислава піднести церковне значення Чернігова. Можливо, він замірявся заснувати тут митрополію, відому за джерелами як «Маврокастра».

Після занадто вже раптової смерті Мстислава в 1036 р. чернігівський стіл було ліквідовано: «перей власть его всю Ярослав и бысть самовластель Русьстѣи земли»⁴². Приклад брата й, очевидно, міркування іншого політико-ідеологічного порядку надихнули його на грандіозне будівництво у Києві. Як сповіщає «Повість временних літ» під 1037 р.: «Заложы Ярославъ город великий, у него же града суть Златая врата; заложы же и церковь святая Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотых воротъх святыя Богородица благовещенье, посемь святого Георгия манастирь и святая Ирины»⁴³. Київські будівлі, споруджені за Ярослава, мають прозорі аналогії в архітектурі й сакральній семантиці міського простору Константинополя. Вони простежуються не тільки у співзвучності назв храмів та головної брами, але й виявляються, як засвідчують матеріали спеціальних досліджень, у художньо-композиційних прийомах їх вирішення⁴⁴. Сакральна топографія й космогонічна сутність Царгорода – Нового Єрусалима – визначала основні ідеї містобудування та архітектурно-художнього оздоблення середньовічного Києва. Міфологія його архітектурного простору насичена великою кількістю глибоких конотацій, конкретних предметів і абстракцій. Уречевлені мовою християнської літургії вони переносились у пласт зорових уявлень, утворюючи зримий образ Святого Міста – «Другого Єрусалиму»⁴⁵.

Ярослав не просто розширив міську забудову, а фактично звів нове місто. Значущість такого перетворення, чи, радше, перевтілення міського простору

відбивають слова митрополита Іларіона: «Виждь же и град величеством сіаюощь, виждь церкви цветущи, виждь хрстіанство растуще, виждь град иконами святых освъщаемь и блистающеся»⁴⁶. Київ в очах Іларіона постає сповненим величі, царственої гідності й осяяним світлом Господнього благословення градом. Використання у давньоруській літературній традиції щодо Києва візантійської формули «Богохранимого града» теж було започатковане Іларіоном. В автобіографічній приписці про своє настолювання, що вінчає, сказати б, увесь його літературний цикл, відзначається, що ця подія сталася «въ велицѣм и богохранимѣмъ градѣ Києвѣ»⁴⁷. Цей характерний зворот, що походить від епітетів Єрусалима, був запозичений Іларіоном через посередництво візантійської лектури та біблійної референції. Наприклад, у «Хроніці» Георгія Амартола Єрусалим – цей «преславни Божии град» – постає як «богосъзданыи, и богохранимыи, и богоукрашеныи, и боголюбимыи» град⁴⁸. Відтак, стараннями цього великого будівничого Київ знову утверджується у статусі політичної і духовної столиці Русі. Столичність Києва є відтворенням константинопольської моделі, запозиченням із візантійського ідейного арсеналу (термін «столиця» у давньоруській мові не зафіксований). Характерною у цьому плані є зауважене О.В.Назаренком⁴⁹ у Службі на освячення церкви святого Георгія у Києві (середина XI ст.) найменування Києва митрополитом Іларіоном «першопрестольним матери градом». Отже, Ярославу вдалося вивищити статус Києва ідеологічно, як рівночасного Царгороду міста.

Так само київський князь домагався надати своїй владі царського ореолу. Про це свідчить графіті Софійського собору, де Ярослава названо «царем»⁵⁰. На карбованих ним срібних монетах із написом «Ярославле сребро» разом із вольовим ликом самого князя міститься зображення св. Георгія – його небесного покровителя. У Візантії Георгія вшановували і як великомученика, і як святого воїна. У цій ролі він виступав покровителем візантійського імператора і його війська. Перенісши на свої срібники і печатки образ св. Георгія Ярослав задекларував свою рівність із візантійським імператором⁵¹. Можливо цій же меті відповідало встановлення у центральному нефі Софії Київської шиферної плити з вирізьбленим за візантійським взірцем зображенням геральдичного орла, яке С.О.Висоцький уважав гербом Київської Русі часів Ярослава Мудрого⁵². Войовничо здійснені догори орлині крила покликані були символізувати міць та силу влади Ярослава.

Подібний знак орла, як геральдичний символ влади, побутував в емблематиці багатьох середньовічних володарів⁵³. Орел – царський птах, який уособлює вищу владу, мудрість, героїзм та навіть геніальність. «Цар птахів» – це символ соціального і духовного підйому, зв'язку з небом, яке забезпечує його максимальною владою і зберігає на цьому рівні⁵⁴. У Русі орел став княжим гербом Данила Галицького. Поблизу Холма Данило звів «столпъ каменъ, а на немъ орель каменъ изваянъ. Высота же камени десяти лакоть с головами же и с подножьяками 12 лакоть»⁵⁵. Холмський кам'яний монумент зі скульптурним зображенням орла покликаний був, як уявляється, символічно засвідчити королівську гідність («rex Russiae») Данила Галицького й, звісно, образно, у загальній формі, нагадувати про ідеї нового «царства» – Руського королівства.

Прикметно, що арабські письменники Ях'я Антіохійський, Абу-Шоджа та Ібн ал-Атир називали «царем» Володимира – так само, як і візантійського імператора⁵⁶. До цього слід додати, що й саксонський хроніст початку XI ст. Тітмар Мерзебурзький іменує Володимира «rex» – «король»⁵⁷. У «Хроніці» Тітмара цей титул прикладається до англійських королів, а також до угорського володаря Іштвана (Стефана) та конунгів об'єднаної Данії. Так само і Ярослав Володимирович, який прийшов до влади, переступивши через трупи своїх братів – «царевичів» Бориса і Гліба – став спадкоємцем царського титулу. Це підтверджує, не-

хай і непрямо, напис-графіті Софійського собору у Києві: «В 6562 (1054 р.) мсяца феврари 20 усъпене царя нашего»⁵⁸. Царська титулатура вживається у літописних джерелах й щодо великих князів Владимиро-Суздальської землі у XII ст. та Галицько-Волинської Русі. Як показав В.А.Водов, застосування царського титулу стосовно давньоруських князів мало спорадичний характер, здебільшого наслідуючи візантійські взірці красномовства для підкреслення політичного престижу, прославлення того чи іншого князя⁵⁹. Відсутність скільки-небудь помітних претензій на титул «царя» в домонгольські часи, очевидно, була пов'язана з особливостями політичної структури Русі кінця XI – середини XII ст.: «У цей період усі східнослов'янські землі перебували під владою князівського роду Рюриковичів: верховним правителем був той, хто вважався «старійшим» у роді і посідав київський стіл. Звідси – певна індиферентність до титулатури: не вживався у цей час послідовно і титул «великий князь» – він починає застосовуватися з кінця XII ст., коли відокремлення самостійних князівств і розпад князівського роду на окремі гілки створили ситуацію, за якої виникла необхідність у титулі для підкреслення політичного верховенства. Відповідно й титул «цар», що потрапив на Русь саме в період відносно байдужого ставлення Рюриковичів до титулатури, титулом не став, а використовувався як своєрідне позначення князя «високим стилем»⁶⁰.

Оскільки головним осередком церковно-релігійного життя й місцем єднання священства і царства у другій третині XI ст. став Софійський собор, до нього, як і належить, було перенесено великокнязівський престол. Останній не раз згадується у літописах у контексті в'їзду князя до міста та наступних відвідин ним київського кафедралу для поклоніння св. Богородиці та іншим святым. Характерним у цьому плані є повідомлення «Київського літопису» під 1146 р. про вокняжіння у Києві Ізяслава Мстиславича: «...с великою славою и честью въѣха (Ізяслав – В.Р.) в Киевъ, и выидоша противу ему множество народа, игумени съ черноризьци и попове всего города Києва в ризахъ, и приѣха къ святой Софьи, и поклонися святой Богородици, и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего»⁶¹. Коли 1150 р., після втечі з Києва Юрія Долгорукого, князівський стіл зайняв його брат В'ячеслав Володимирович, кияни, однак, не схотіли прийняти його, «рекоша Ізяславу: «Ты нашъ князь! Поѣди же къ святой Софьи, сяди на столѣ отца своего и дѣда своего»»⁶². Після смерті Святослава Всеволодовича у 1194 р. та його поховання у Кирилівському монастирі «поѣха Рюрикъ Кыевою. Изидоша противуо емоу со кресты митрополить, игоумени вси, и кияни вси от мала и до велика с радостью великою. Рюрикъ же вшедъ во святоую Софью и поклонився святому Спасу и святѣи Богородицѣ и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего славою и съ честью великою»⁶³.

Раніше мені видавалося, що літописне дієслово «сѣде» не може бути витлумачено реалістично – у буквальному прочитанні «сісти на трон»⁶⁴. Так само і К.Гвозденко у своїй нещодавно опублікованій статті, присвяченій церемонії сходження князів на престол у домонгольській Русі, не вбачає підстав говорити про наявність у храмі св. Софії конкретного князівського престолу. На її думку, літописні згадки про те, що князь «седеє на столе» після повідомлення про відвідини ним Софійського собору не свідчать, що саме у храмі відбувалося посадовлення на якийсь трон: «Слова «седеє на столе» радше стосуються всієї церемонії, завершальним елементом якої було зайняття княжого двору. Можна припустити, що у церкві від середини XII ст. здійснювалося проголошення претендента на владу князем»⁶⁵. Визнаючи, що схвалення й акламація були суттєвим елементом давньоруської церемонії інтронізації, дослідниця при цьому заперечує будь-яку її схожість з обрядом коронації візантійських імператорів.

Цей церемоніал досить детально описано Константином Багрянородним. Убравшись у мутаторії храму св. Софії у святковий «царський» одяг, імпера-

тор, тримаючи у руках запалені свічки, разом із патріархом піднімався на амвон. На цьому підвищенні, що здіймалося перед середньою частиною іконостаса, патріарх читав молитву над імператорською хламидою, після чого її одягали на самого володаря. Потому патріарх виголошував молитву і над імператорською короною та власноруч, при вигуках народу: «Слава у вишніх Богу і на землі мир!», покладав її на імператора. Далі, сидючи на троні з короною на голові, імператор приймав поклоніння вищих візантійських сановників⁶⁶. Беручи до уваги характерну для середньовічної практики *imitatio imperio* й ментальний контекст епохи з її прагненнями до матеріалізації духовних символів, можна підозрювати, що великокнязівський «стіл», або престол, був матеріальним предметом давньоруського політичного побуту, зримим символом великокнязівської влади. Попри полісемантичний зміст поняття «княжий престол» («стіл») воно мало добре розпізнавану символічну й знакову для середньовічних слов'янських монархій цінність⁶⁷.

На середньовічному Заході трон, що метафорично визначався як *solium regni* («трон королівства»), розміщувався в особливому, зазвичай сакральному, місці, як, наприклад, кам'яний трон Карла Великого у придворній капелі в Ахені, імперський трон у Госларі і трон Едуарда Сповідника у Вестмінстері⁶⁸. Тронним місцем київських князів від середини XI ст., на мою думку, слугували прикрашені мозаїками і фресками так звані периферичні приміщення Софійського собору, на винятково великі розміри яких та притаманні їм «світсько-князівські функції» вказував А.М.Грабар⁶⁹. Змальовуючи процедуру посідання великокнязівського столу, давньоруські літописці, либонь, не випадково звертають увагу на значимість урочистого входу князя до храму св. Софії. Зазвичай князівська процесія знадвору піднімалася оздобленими мозаїчним орнаментом вежовими сходами на внутрішні галереї собору. Стіни веж були рясно прикрашені фресками на світські сюжети, а визначальними, як показав С.О.Висоцький, були типи тріумфальної імператорської іконографії – зображення константинопольського іподрому, сцени прийому у візантійського імператора, а також цикл фресок на тему полювань і ловів⁷⁰. За спостереженнями дослідника, фресковий живопис веж Софійського собору був продовженням традицій розписів великокнязівських палат. Вежовими сходами князівська процесія сходила на хори храму, які, як і в Константинополі, використовувалися для проведення врочистих церемоній особливо важливої державно-політичної ваги, зокрема, тріумфального сходження, у буквальному розумінні слова, на трон (престол).

Ці приміщення були багато декоровані зооморфними зображеннями, що породжували смислові асоціації з біблійним образом трону царя Соломона. Престол останнього був виготовлений зі слонової кості й обкладений золотом: «І зробив цар великого трона зі слонової кості, і покрив його щирим золотом. У трона було шість ступенів; а голова у трона кругляста позад його та поруччя з того боку при місці сидіння, та два леви, що стояли на поруччях. І дванадцять левів стояли там на шести ступенях із того й з того боку. По всіх царствах не було так зробленого!» (1 Цар, 10: 18–20). Цей опис престолу Соломона на багато віків визначив як символічний, так і формально-образний ряд подібних речей, особливо на сході й, зокрема, у Візантії, де престол імператора називали «візантійським тронем Соломона»⁷¹.

«Золотим» називає княжий стіл у Києві й «Слово о полку Ігоревім». На думку Д.С.Лихачова, у пам'ятках давньоруської писемності терміни «золотавий», «золотий» чи «золотокутий» завжди вживаються у точному значенні⁷². Схиляюсь до думки, що ця золота насиченість київського престолу була привнесена до «Слова» під впливом давньоруського перекладу повісті Флавія «Про розорення Єрусалима» та/або аналогічного зображення могутнього царя в біблійних книгах⁷³.

На мініатюрах «Хроніки» Іоанна Скіліци, які ілюструють обмін посольствами між князем Володимиром Всеволодовичем та візантійським імператором Константином Мономахом, київський князь постає, сидячи на золотому троні, у царському вінці, у червоних чоботях і золотому жупані⁷⁴. Однак, як уявляється, це зображення не є натуралістичною замальовкою, а, радше, художньою метафорою, так само, як і рядки «Слова о полку Ігоревім», які відбивають прагнення Всеслава Полоцького сісти на швидкого коня й домчати до Києва, аби діткнутися кінцем списа до «золотого столу» київського: «Клюками подпръся о кони и скочи къ граду Кыеву и дотчеса стружіемъ злата стола кіевскаго»⁷⁵. Ось чому курйозною видається думка Д.В.Айналова, який під «стружіем» розумів князівську регалію типу скіпетра: «Всеслав заволодів цією регалією, зіперся нею об князівське сидіння й сів на великокнязівський стіл, маючи її в руці»⁷⁶.

Мабуть, ми ніколи не довідаємося про те, яку ж достоєменно форму мало тронне крісло київських князів та з якого матеріалу воно було виготовлене. Сумнівними видаються спроби дослідників віднайти його реальний прообраз на мініатюрах Радзивіллівського (Кенігсберзького) літопису кінця XV ст.⁷⁷, адже іконографія княжого престолу цього пізнього літопису є доволі сумнівним джерелом для реалістичних реконструкцій атрибутики великокнязівської влади досліджуваного періоду. Наприклад, сцена вокняжіння Ярослава Мудрого на київському престолі 1019 р. (арк.83 угорі) є відвертим художнім уподібненням до мініатюри Тверського списку «Хроніки» Георгія Амартола, де зображено набуття влади Ісусом Навіном⁷⁸ – подібно останньому, Ярослав сидить на престолі, тримаючи у руках заледве витягнутий із піхов меч.

Вітчизняні джерела не фіксують наділення князя під час обряду інтронізації знаками великокнязівської гідності (меч, каблучка, корона тощо). Утім, це не свідчить про відсутність таких інсигній у давньоруських князів. Імовірно, їх публічне використання було настільки самоочевидним, що не викликало інтересу літописців. Не можна вважати серйозним аргументом їх відсутності й ту обставину, що вони не збереглися до наших днів, адже так само до нас не дійшли й вельми численні інсигнії середньовічної Західної Європи. До певної міри, це пов'язане з тим, що за середньовіччя впродовж тривалого часу «була відсутня усталена формальна практика використання тих чи інших предметів як інсигній. Середньовічні володарі прагнули збільшити кількість використовуваних чи потенційних інсигній, поповнювали ними свої скарбниці, розглядали їх як цінності, що їх можна було пустити у хід як об'єкти особистих пожалувань чи різноманітних дарувань. Тож не дивно, що найдавніші середньовічні корони дійшли до нас у складі церковних ризниць, куди вони потрапили як дари державців відповідним церковним інституціям»⁷⁹.

В архаїчних уявленнях середньовічних спільнот влада зазвичай «опредмечувалася», концентрувалася у певних речах. У тодішній думці мало не кожен матеріальний предмет (у т.ч. і князівське вбрання) розглядався як зображення чогось такого, що йому відповідало у сфері високого і ставало його символом. Зокрема, за середньовіччя кодекс одягу функціонував з особливою ефективністю, адже йому належало головне місце у суспільних статусі і системі цінностей⁸⁰. Тож парадний, багато оздоблений князівський одяг був невід'ємною частиною знакової системи владних атрибутів. До нього, слід гадати, передусім належав розшитий зображеннями орлів плащ-корзно. У такому плащі-багряниці, зокрема, постають Ярослав Мудрий на ктиторській фресці Софійського собору у Києві, а також князь Ярослав Всеволодович на фресці XII ст. зі Спасо-Нередицької церкви в Новгороді⁸¹. Слід зауважити, що у Візантії такі плащі або мантії мали спеціальну назву «орлів» і в них облачалися вищі сановники імператорського двору⁸².

Особливу символічну значущість княжого вбрання засвідчує літописна стаття 1203 р., в якій ідеться про розорення Києва військом Рюрика Ростиславича

й чернігівських князів. «Взять бысть Къевъ Рюриком и Олговичи, и всею половецскою землею. И створися велико зло в Русстѣи земли, якого же зла не было от крещенья надъ Къевом ... не токмо едино Подолье взяша и пожгоша оно, Гору взяша и митрополью святую Софью разграбиша и Десятинную святую Богородицу разграбиша, и монастыри всѣ, и иконы одраша, а иныѣ поимаша, и кресты честныя. И ссуды священья, и книги, и **порты блаженных первых князьи** (виділення – *В.Р.*), еже бяху повѣшали в церквах святыхъ на память собѣ, то положиша все собѣ в полон»⁸³. Не можна сказати нічого певного про те, чи були ці «порты блаженных первых князьи» святковим убранням фундаторів-будівничих київських храмів – Володимира Великого та Ярослава Мудрого, на чому наполягає М.Б.Свердлов, відзначаючи їх винятково меморіальний характер⁸⁴, чи візантійськими реліквіями, що разом з іншими «царськими» інсигніями потрапили на Русь. Однак джерелом подібної практики був, як переконливо доводить О.П.Толочко, візантійський звичай зберігання царського одягу та інсигній у константинопольському соборі св. Софії⁸⁵. Сповідуючи про велику пожежу у Владимирі, Лаврентіївський під 1185 та Іпатіївський під 1183 рр. літописи засвідчують, що тоді «погорѣ бо мало не весь городъ: и княж дворѣ великыи сгорѣ и церкви числомъ 32 и сборная церкви святая Богородица Златоверхая ... и что бяше в неи: и дну оузорочье, и поникадила серебряная, и судъ златых и сребреныхъ безчисла, **портъ шитыхъ золотомъ и женчюгомъ** (виділення – *В.Р.*) яже вѣшали на праздникъ въ двѣ верви от Золотых ворот до Богородицѣ»⁸⁶.

У зберіганні цих християнізованих реліквій у владимирському соборі Успіння Богородиці слід убачати наслідування Андрієм Боголюбським київського обряду, запозиченого своєю чергою з візантійської практики зберігання царського одягу та інсигній влади. Одяг перших християнських володарів Русі – фундаторів християнського царства, що зберігався у найголовніших храмах Києва і Владимира, – мав не тільки і не стільки магічне і меморіальне значення, але також застосовувався у церемоніальній практиці – під час урочистостей на княжому дворі та у церкві, ритуалі посадовлення на князівський стіл⁸⁷.

Князівський одяг, зокрема верхній плащ-корзно, який застібався на лівому плечі дорогоцінною фібулою, вирізнявся серед вбрання іншого руського люду. Наприклад, 1147 р., коли агресивно налаштована юрба розлючених киян рушила від Софійського майдану до Федорівського монастиря, щоб учинити криваву розправу над Ігорем Ольговичем, який на той час постригся у ченці, брат київського князя Ізяслава Мстиславича – Володимир, намагаючись захистити Ігоря, «огорноу и корзном, река кияном: «Брате моя, не мозите сего створити зла, ни убивайте Игоря». И доведе и Володимиръ воротъ матере своя»⁸⁸. Князівський плащ, накинутий на Ігоря, виступає тут як знаковий символ, який мав гарантувати безпеку його життя.

Уявлення про сакральну значущість одягу монархів були вельми поширеними за середньовіччя. Так, серед німецького простолюду вважалось винятковою удачею доторкнутися до краю одягу імператора⁸⁹. Як сповідають давньоруські літописи, незважаючи на наругу над тілом забитого князя Ігоря, «человеци же благовѣрнии прихожяще, взимаху от крове его и от **прикрова его соуцаго на немъ, на тѣль его** (виділення – *В.Р.*) на спасение себе и на исцеление»⁹⁰. Як бачимо, прилучення до харизми мертвого володаря було нормою культурної практики середньовічної Русі.

Більшу частину свого життя князь проводив у військових походах. Війна для середньовічної аристократичної верхівки була головним ремеслом, що визначало основний зміст повсякденного життя і було знаковим символом тієї вщерть наповненої насильством епохи. В умовах війни було ризиковано хизуватися дорогим вбранням – надто примітним і спокусливим воно було для ворога. Ватажок бой-

вого варязького загону на ім'я Якун, який у 1024 р. виступив на боці Ярослава Мудрого проти тмутороканського князя Мстислава привертав увагу супротивника своїм дорогим обладунком: «И бѣ Якун съ лѣтъ, и луда бѣ у него золотом истькана». Під час утечі з поля бою Якун загубив, а, можливо, свідомо позбувся свого примітного обладунку: «Видѣвъ же Ярославъ, яко побѣжаемъ естъ, побѣже съ Якуномъ, князем варязьскимъ, и Якунъ ту отбѣже луды злато»⁹¹. Слово «луда» перекладається і як золототканий плащ⁹², і як шолом або лати⁹³.

Натомість, коли під час міжусобної війни з Юрієм Долгоруким та чернігівськими Ольговичами київські ополченці-піхотинці знайшли на полі бою пораненого київського князя Ізяслава Мстиславича, вони спершу не признали у ньому свого князя, незважаючи на те, що його голову покривав дорогоцінний шолом із золотим зображенням св. Пантелеймона: «Изяславъ же лежаша раненъ и тако въсхопися и ту хотѣша и кияне пѣшци оубити, мняще ратного, не знающе его. Изяславъ же рече: «князь есмь». И един от них рече: «а такъ ны еси и надобѣ», и вынза мечъ свои и нача и сѣчи по шелому, бѣ же на шеломѣ над челом Пантелѣмонъ злат, и удари и мечемъ и тако вшибеся шеломъ до лба. Изяславъ же рече: «азъ Изяславъ есмь, князь вашъ». И сня съ себе шеломъ и позна и. И то слышавше мнози, и въсхытиша и руками своими с радостью яко царя и князя своего, и тако възваша кирелѣиса вси полци, радующеся полкы ратныхъ побѣдивше, а князя своего живого ведяче»⁹⁴.

Зовнішньою ознакою влади князя на полі бою були стяги та корогви. На кольорових полотнищах цих бойових значків містилися, зазвичай, зображення святих покровителів князя та інші християнські символи⁹⁵. Горішня частина древка була оздоблена залізним окуттям, виготовленим у формі особистого родового князівського знаку. Дослідниками помічено, що двозубі князівські знаки вінчають древка стягів на малюнку зі «Сказання про Бориса і Гліба», на іконі «Знамення» суздальські князівські стяги увінчано тризубом, а новгородське військо має верхів'я стягів у вигляді хреста⁹⁶.

Під час бою князівські стяги та корогви допомагали зорієнтуватися у ході бойових дій. Наприклад, 1146 р. київські мужі, закликаючи Ізяслава Мстиславича на великокнязівський престол, мовили йому: «Ты наш князь, поеде ... где узрим твой стяг твой, ту и мы с тобою готови есмь»⁹⁷. Коли в 1159 р. князь-ізгой Іван Ростиславич (Берладник) при підтримці київського князя Ізяслава Давидовича розпочав війну зі своїм затятим ворогом Ярославом Володимировичем, галичани, висловлюючи свої симпатії Іванові Берладнику, «веляче ему всѣсти на конѣ и темъ словомъ поущивають его к собѣ, рекуче: «только яви стягы и мы отступимъ (виділення – В.Р.) от Ярослава»⁹⁸.

«Возволочений» стяг сповіщав про перемогу, а «повержений» був знаком до відступу. Цими сигналами полководці нерідко маніпулювали, уводячи ворога в оману. Наприклад, під час битви військ київського князя Ізяслава Мстиславича з галичанами «остася Изяславъ с маломъ дружины на полчищи, и постави стяги галичьския, и поидоша галичане подъ своя стягы. Изоимаша (Ізяслава – В.Р.) множество колодникъ»⁹⁹. У битві галичан із киянами останні підняли повержені галицькі хоругви, заманивши вцілілих вояків у пастку.

Таким чином, кодекси знакової системи репрезентації верховної влади в Київській Русі були вельми різноманітними. Маркуючи місце індивіда у суспільній ієрархії, вони відігравали важливу роль у соціальній комунікації. У тогочасній свідомості символи влади наділялися силою, яка виявляла себе у сакральних предметах, одязі, імені й титулах. Знаки влади були не тільки і не стільки формою влади, скільки ототожнювались з її змістом, а їх функціонування було вельми ефективним.

¹ Стаття Жака Ле Гоффа вперше була опублікована англійською мовою на початку 1970-х рр. Згодом з'явилися її іншомовні версії, зокрема, російська (див.: *Ле Гофф Ж.* Является ли политическая история по-прежнему стовым хребтом истории? // *Ле Гофф Ж.* Средневековый мир воображаемого / Пер. с фр. – Москва, 2001. – С.403–424). Віднедавна маємо й українську: *Ле Гофф Ж.* Чи завжди політична історія є хребтом історії? // *Ле Гофф Ж.* Середньовічна уява / Пер. з фр. Я.Кравця. – Л., 2007. – С.304–319.

² *Уваров П.Ю.* Феодализм в XXI веке // *Одиссей: человек в истории.* 2006: Феодализм перед судом истории. – Москва, 2006. – С.179–180.

³ *Лаврентьевская летопись* // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Ленинград, 1926. – Т.1. – Стб.31.

⁴ *Черепнин Л.В.* К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX – начала XIII вв. // *Исторические записки.* – 1972. – №89. – С.358.

⁵ *Лаврентьевская летопись* // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.33.

⁶ *Соловьёв А.В.* Заметки о договорах Руси с греками // *Slavia.* – 1938. – Роç.XV. – Сеş.3. – С.411.

⁷ *Лаврентьевская летопись* // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.46–47.

⁸ Там же. – Стб.33.

⁹ *Молчанов А.А.* Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы // *Вспомогательные исторические дисциплины.* – Ленинград, 1976. – Т.VII. – С.69–90; *Его же.* Верительные знаки киевских князей и древнескандинавские jartegnir // X Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. – Москва, 1986. – С.184–186; *Белецкий С.В.* Знаки Рюриковичей X–XI вв.: Ч.1 // *Исследование и музеефикация древностей Северо-Запада.* – Санкт-Петербург, 2000. – Вып.2. – С.65–83; *Его же.* Лично-родовые знаки Рюриковичей на металлических подвесках XI в. // *Ruthenica* / Відп. ред. В.Ричка, О.Толочко. – К., 2002. – Т.1. – С.134–151.

¹⁰ *Мельникова Е.А.* «Знаки Рюриковичей» на восточных монетах // *Історія Русі-України* (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С.180–181.

¹¹ *Белецкий С.В.* Знаки Рюриковичей X–XI вв.: Ч.1. – С.87–90.

¹² *Poppe A.* Der Kampf um die Kiever Thronfolge nach dem 15 Juni 1015 // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.* – 1995. – Т.50. – С.275–296; *Poppe A.* Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron Kijowski 1015–1019. Walka o spuściznę po Włodzimierzu Wielkim 1015–1019 // *Kwartalnik Historyczny.* – 1995. – №3-4. – С.4–22; *Поппэ А.* Феофана новгородская // *Новгородский исторический сборник* (Санкт-Петербург). – 1997. – №6. – С.102–120; *Poppe A.* Feophana von Novgorod // *Byzantinoslavica. Revue internationale des études Byzantines* (Praha). – 1997. – Т.LVIII, 1. – С.131–158; *Поппэ А.В.* «А от болгарыне Борис и Глеб» // *От Древней Руси к России нового времени: Сб. ст. к 70-летию А.Л.Хорошкевич.* – Москва, 2003. – С.72–76; *Его же.* Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба // *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы РАН* (далі – ТОДРЛ). – Санкт-Петербург, 2003. – Т.54. – С.304–336.

¹³ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). – Москва, 1991. – С.54–55.

¹⁴ *Прозоровский В.Д.* По вопросу о регалиях, приписываемых Владимиру Мономаху // *Труды III Археологического съезда в России.* – К., 1878. – Т.2. – С.145–159.

¹⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1: До початку XI в. – К., 1991. – С.507.

¹⁶ *Левченко М.В.* Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире // *Византийский временник.* – 1953. – Т.7. – С.212.

¹⁷ *Толстой И.И.* Древнейшие русские монеты X–XI вв. – Санкт-Петербург, 1893. – С.16–17.

¹⁸ *Сотникова М.П.* Сребреники киевского клада 1876 г. // *Нумизматика и сфрагистика.* – 1968. – №3. – С.119; *Её же.* Древнейшие русские монеты X–XI вв.: Каталог и исследование. – Москва, 1995. – С.174.

¹⁹ Див.: *Сотникова М.П., Спаский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X–XI вв. – Ленинград, 1983. – С.115–139.

²⁰ *Свердлов М.Б.* Изображение княжеских регалий на монетах Владимира Святославича // *Вспомогательные исторические дисциплины.* – Ленинград, 1972. – Т.IV. – С.154–155.

- ²¹ Кондаков Н.П. Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. – Санкт-Петербург, 1906. – С.30.
- ²² Soloviev A.V. Corona Regni (Die Entwicklung der Idee des Staates in den slawischen Monarchien) // Corona Regni: Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter. – Weimar, 1961. – S.156–197.
- ²³ Див.: Толочко П.П. Про приналежність і функціональне призначення діadem і барм в Древній Русі // Археологія. – 1963. – Т.ХV. – С.145–164; Соболева Н.А. Знаки княжеской власти Киевской Руси // Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.). – Москва, 1996. – С.4–24; Soboleva N. Znaki władzy książęcej na Rusi Kijowskiej // Imagines potestatis. Rytuály, symbole i konteksty fabularne władzy zwierzchniej. Polska X–XV w. (Z przykładem czeskim i ruskim) / Pod. red. Jacka Banaszkiwicza. – Warszawa, 1994. – S.170–184. Порівн.: Долгов В.В. Древняя Русь: Мозаика эпохи: Очерки социальной антропологии общественных отношений XI–XVI вв. – Ижевск, 2004. – С.24–36.
- ²⁴ Грушевський М. Виїмки з жерел до історії України-Руси: До половини XI в. – Л., 1895. – С.45–46. Порівн.: Гаркави А.Я. Сказание мусульманских писателей о славянах и русских. – Санкт-Петербург, 1870. – С.101.
- ²⁵ Див.: Кулишер М.И. Очерки сравнительной этнографии и культуры. – Санкт-Петербург, 1887. – С.170, 182–183. Порівн.: Shupecki L. Slavonic Pagan Sanctuaries. – Warsaw, 1994. – P.168–170; Vestergaard E. A Note on Viking Age Inauguration // Coronations. Medieval and Early Modern Monarchic Ritual / Ed. by János M. Bak. – Berkeley; Los Angeles; Oxford, 1990. – P.120–123.
- ²⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.54.
- ²⁷ Див.: Толочко П.П., Боровський Я.Є. Язичницька капище в «городі» Володимира // Археологія Києва. – К., 1979. – С.3–7; Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – К., 1992. – С.90–97.
- ²⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.118.
- ²⁹ Сотникова М.П., Спаский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X–XI вв. – С.60.
- ³⁰ Свердлов М.Б. Изображение княжеских регалий на монетах Владимира Святославича. – С.157–158; Его же. Церемониальность как символ княжеской власти в Византии и на Руси в X–XII веках // Ad fontem. У источника: Сб. ст. в честь С.М.Каштанова. – Москва, 1997. – С.161.
- ³¹ Banaszkiwicz J. Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka. – Wrocław, 1998. – S.303–304.
- ³² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.132.
- ³³ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова (далі – НПЛ). – Москва; Ленинград, 1950. – С.175. Порівн.: Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.142.
- ³⁴ Porpe A. The Rise of Christian Russia. – London, 1982. – P.350–352; Idem. The Enthronement of the Prince in Kievan Rus' // The 17-th International Byzantine Congress. Abstracts and short papers. – Washington, 1986. – P.272–274.
- ³⁵ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.142–143.
- ³⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.182.
- ³⁷ Там же. – Стб.125.
- ³⁸ Шестоднев Иоанна Экзарха. Ранняя русская редакция / Изд. Г.С.Баранкова. – Москва, 1998. – Л.207 а – 208 а.
- ³⁹ Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников (Свод археологических источников. – Вып.Е 1–47). – Ленинград, 1982. – С.7.
- ⁴⁰ Thietmar von Merseburg: Chronik – L.VII; Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. – Москва, 1993. – С.35, 140; Banaszkiwicz J. Boleslaw i Peredslawa. Uwagi o uroczystości stanowienia władcy w związku z wejściem Chrobrego do Kijowa // Kwartalnik Historyczny. – 1990. – №3–4. – S.6–10.
- ⁴¹ Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII вв. – Москва, 1987. – С.174–177.
- ⁴² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.150.
- ⁴³ Там же. – Стб.151.
- ⁴⁴ Раппопорт П.А. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры // Византийский временник. – 1984. – Т.45. – С.185–191.

- ⁴⁵ Див.: Ричка В.М. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. – 243 с.
- ⁴⁶ Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Иллариона. – К., 1984. – С.98.
- ⁴⁷ Там же. – С.4.
- ⁴⁸ Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. – Т.І: Текст. – Петроград, 1920 [Репринтне відтворення: Die Chronik des Georgios Hamartolos. – München, 1972]. – С.457.
- ⁴⁹ Див.: Назаренко А.В. Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI–XVIII вв.): Тезисы докладов научной конференции (Москва, 3–5 декабря 1996 г.). – Москва, 1996. – С.70–71.
- ⁵⁰ Див.: Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К., 1966. – С.39–41.
- ⁵¹ Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – Москва, 1960. – С.51.
- ⁵² Див.: Висоцький С.О. Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // Старожитності Русі-України / Зб. наук. праць. – К., 1994. – С.115–119.
- ⁵³ Див.: Kiersnowski R. Symbol ptaka // Imagines potestatis. Rytuály, symbole i konteksty fabularne władzy zwierzchniej. Polska X–XV w. (Z przykładem czeskim i ruskim). – S.106–116.
- ⁵⁴ Ковачев А.Н. Символы власти и их интерпретация в различных культурах // Антропология власти: Хрестоматия по политической антропологии: В 2 т. / Сост. и отв. ред. В.В.Бочаров. – Т.1: Власть в антропологическом дискурсе. – Санкт-Петербург, 2006. – С.260.
- ⁵⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.845.
- ⁵⁶ Див.: Карпов А. Владимир Святой. – Москва, 1997. – С.288–289.
- ⁵⁷ Thietmar von Merseburg: Chronik – L.VIII. Порівн.: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия (IX – первая половина XII вв.) / Сост. М.Б.Свердлов. – Москва; Ленинград. – С.61–62, 66–67.
- ⁵⁸ Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской. – К., 1966. – С.39–41.
- ⁵⁹ Vodoff V. Remarques sur le valeur du terme «tsar» appliqué aux princes russes avant le milieu du XV e siècle // Oxford Slavonic Papers. New Series. – Oxford, 1978. – Vol.XI. – P.16–20; *Idem*. La titulature des princes russes du X e au debut du XII e siècle et les relations exterieures de la Russie Kievienne // Revue des Etudes Slaves. – 1983. – Vol.I. – P.139–150.
- ⁶⁰ Горский А.А. Представление о «царе» и «царстве» в средневековой Руси (до середины XVI в.) // Царь и царство в русском общественном сознании (=Мировосприятие и самосознание русского общества. – Вып.2). – Москва, 1999. – С.18. Порівн.: Dimnik M. The title «grand prince» in Kievan Rus' // Mediaeval Studies. – Toronto, 2004. – Vol.66. – P.253–312.
- ⁶¹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.327.
- ⁶² Там же. – Стб.397.
- ⁶³ Там же. – Стб.681.
- ⁶⁴ Ричка В.М. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – С.125.
- ⁶⁵ Гвозденко К. Княжеская интронизация в Древней Руси: особенности обряда и проблема византийского влияния // Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX–XI ст.): Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця, 20–23 липня 2006 р.). – Чернігів, 2006. – С.52–53.
- ⁶⁶ Острогорский Г.А. Эволюция византийского обряда коронавания // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа: Искусство и культура / Сб. ст. в честь В.Н.Лазарева. – Москва, 1973. – С. 55 – 56.
- ⁶⁷ Див.: Banaszkiwicz J. Bolesław i Peredslawa. Uwagi o uroczystości stanowienia władcy w związku z wejściem Chrobrego do Kijowa. – S.12–14.
- ⁶⁸ Бак Я. Инсигнии // Словарь средневековой культуры. – Москва, 2003. – С.194.
- ⁶⁹ Див.: Грабар А.Н. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве» // ТОДРЛ. – 1962. – Т.XVIII. – С.247.
- ⁷⁰ Высоцкий С.А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К., 1989. – С.125–164.
- ⁷¹ Див.: Бочаров Г.Н. Царское место Ивана Грозного в московском Успенском соборе // Памятники русской архитектуры и монументального искусства (Города, ансамбли, зодчие). – Москва, 1985. – С.43–44.

- ⁷² Лихачёв Д.С. Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве / Сб. исслед. и ст. под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – С.46–47.
- ⁷³ Порівн.: Барсов Е.В. «Слово о полку Игореве» как художественный памятник Киевской дружинной Руси. – Москва, 1887. – Т.1. – С.227; Перетц В.Н. «Слово о полку Игореве» и исторические библейные книги // Статьи по славянской филологии и русской словесности / Сб. ст. в честь академика А.И.Соболевского. – Ленинград, 1928. – С.12.
- ⁷⁴ Кондаков Н.П. Греческие изображения первых русских князей // Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира. – Петроград, 1917. – С.14–15.
- ⁷⁵ Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгород-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с предложением на употребляемое ныне наречие. – Москва, 1800. – С.35.
- ⁷⁶ Айналов Д.В. Замечания к тексту «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. – 1935. – Т.2. – С.84–88.
- ⁷⁷ Арциховский М.А. Древнерусские миниатюры как исторический источник. – Москва, 1944. – С.32.
- ⁷⁸ Див.: Подобедова О.И. Миниатюры русских исторических рукописей XIII–XVI вв.: Очерки. – Москва, 1965. – С.71.
- ⁷⁹ Бак Я. Инсигнии // Словарь средневековой культуры. – С.192.
- ⁸⁰ Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. – С.176.
- ⁸¹ Висоцький С.В. Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // Старожитності Русі-України / Зб. наук. праць. – К., 1994. – С.118–119.
- ⁸² Див.: Кондаков Н.П. Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI в. – Санкт-Петербург, 1906. – С.38.
- ⁸³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.418.
- ⁸⁴ Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть VI – первой трети XIII в. – Санкт-Петербург, 2003. – С.432.
- ⁸⁵ Толочко А.П. «Порты блаженных первых князей»: к вопросу о византийских политических теориях на Руси // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С.36.
- ⁸⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.630.
- ⁸⁷ Толочко А.П. «Порты блаженных первых князей»: к вопросу о византийских политических теориях на Руси. – С.39.
- ⁸⁸ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.351–352.
- ⁸⁹ Бойцов М.А. Власть правителя // Словарь средневековой культуры. – С.90.
- ⁹⁰ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.353.
- ⁹¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.148.
- ⁹² Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1895. – Т.II. – Стб.49.
- ⁹³ Лихачёв Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д.С.Лихачёва / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. 3-е изд. – Санкт-Петербург, 2007. – С.479.
- ⁹⁴ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.438–439.
- ⁹⁵ Яковлев Л. Русские старинные знамена // Древности российского государства. Дополнения к 3 отд. – Москва, 1865. – С.15–17.
- ⁹⁶ Рабинович М.Г. Древние русские знамена (X–XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии / Сборник статей, посвящённый 70-летию А.В.Арциховского. – Москва, 1972. – С.172–179; Гломозда К.Ю., Яневський Д.Б. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Укр. іст. журн. – 1990. – №4. – С.54.
- ⁹⁷ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.323.
- ⁹⁸ Там же. – Стб.498–499.
- ⁹⁹ Там же. – Стб.468.

The article is dedicated to the studies of sign symbols of duke power in Kyiv Rus'. The author traces the subject line and tries to find out the symbolic content of principle power attributes, which ensured creating of authority institutes, its further ritual character and organization of ceremonial representation forms.